

A Monarchia – Közép-Európa aranykora

Nyugat- és Kelet-Európa között volt, van és lesz egy „... átmeneti, közvetítő szerepkörű határtérség” (Schöpflin György), *Közép-Európa*, *Zwischeneuropa*, a *The Lands Between*. Sokan, így Kundera, Havel, Konrád, e térség államkeretbe való foglalását látják az Osztrák Birodalomban / Osztrák–Magyar Monarchiában. A *Monarchiát*, amely az Európai Unió (egyik) előképének tekinthető, „... voltaképpen *nagyon is modern államnak kell tartanunk; ... a dualista rendszer ... egy fél évszázadra megoldotta a térség problémáit, és lehetővé tett egy nagyarányú átalakítást, modernizációt.*”⁷¹ Ezt a soknemzetiségű, eltérő fejlettségű területekből álló konglomerátumot a bécsi kormány-szerveknek évszázadokig sikerült „az elviselhető elégedetlenség állapotában” tartani.^{1/a} Ez az 1910-ben 52 milliós állam nemcsak dinamikus fejlődést mutatott fel, mint ideális gazdasági egység, de védelmet is nyújtott minden külső – cári orosz és nagynémet – fenyegetéssel szemben. Ferenc József, szárnysegédjének, 1904-ben: „A Monarchia nem mesterséges képződmény, hanem abszolút szükségszerűség a jelenben és a jövőben – a közép-európai nemzetiségi törekvések mentsvára. A Habsburg-ház nélkül a szomszédos országok játéklabdái lennének ezek a néptöredékek, együtt azonban tiszteletre méltó hatalom.”^{71/b} Az elmúlt 100 év eseményei bebizonyították: „... a Monarchia szétverése óta az összes közép-európai nép vesztes.”⁷² „Szinte minden népnek volt mit vesztenie a Monarchia megszűnésével, legfeljebb a szakítás pillanatában ezt nem látták világosan.”^{72/a}

A dunai birodalom területileg a kontinens második, lakosságszámát tekintve harmadik legnagyobb állama volt, az öt európai, akkor világhatalom egyike. Az egységes vámterület és a három kiegészítéssel (1867–68) biztosított stabilitás addig és azóta sem látott gazdasági, társadalmi és kulturális fejlődést tett lehetővé. *A növekedés gyors üteme a Monarchiát – s kiemelten Magyarországot – a világ első 3-5 országa közé emelte; e téren csak az USA, Németország és 1-2 skandináv állam előzte meg.*³ Európában „... a szénkitermelésben harmadik volt, ötödik a nyersvastermelésben és a textiliparban.”^{73/a}

„Malomiparunk már az 1860–70-es években világviszonylatban az élre került; ... a Ganz gyár 1876-tól gyártotta az új típusú hengersizékeket, amelyek forradalmasították az őrlés technikáját. Legsikeresebb gyártmányai: kéregöntésű vasúti kerék és malomberendezések – a Wegmann–Mechwart-féle hengersizékeket a világ minden tájára – Minnesotába is, exportálták.”⁷⁴ Mechwart kiváló mérnök volt, több találmánnyal ... (aki) kiterjesztette a Ganz Gyár gyártási körét vasúti vagonokra, majd 1879-től villamosságai cikkekre is.”⁷⁵ A Ganz-birodalom 1882-ben külön elektrotechnikai gyárral bővült.

Nemzetközi mértékkel mérve is jelentősen kifejlődött a szesz-, cukor-, dohányipar és a fűrészárú-gyártás. „Magyarország lett a világ második legnagyobb lisztexportőre (az Amerikai Egyesült Államok után.”^{75/a} „A fejlődésnek leghatalmasabb emeltyűje a vasúti hálózat kiépítése volt, az 1870-es évektől.”⁷⁶ „Vasútsűrűség tekintetében Magyarország erősen megközelítette Nyugat- és Közép-Európát és megelőzte a dél- és délkelet-európai országokat.”^{76/a} A vasútépítésekkel összefüggésben „... gyors fejlődésnek indultak a nehézipar ágai: a szén- és vasércbányászat, vaskohászat, gép- és járműgyártás: hajó, mozdony, vasúti kocsi.”⁷⁷ A századfordulón Magyarországon 113 gépgyár, 45 vasúti járműépítő és -javító, 3 hajógyár működött; a gyárak harmadrésze Budapesten és környékén.⁸ 1913-ra az acélttermelés elérte a 800 ezer tonnát; „... négy hajógyár működött és az országban gőzturbinákat, traktorokat és gépkocsikat is gyártottak.”^{78/a} „Az iparban

foglalkoztatottak száma 1869 és 1914 között 647 ezerről 1,4 millióra emelkedett. [...] E korszakban Magyarország tiszta agrár-országból fokozatosan átváltozik agrár- és ipari állammá.⁷⁹ Weiss Manfred kis konzervgyára az 1890-es évekre, a csepeli gyárkomplexum kiépülésével a Monarchia egyik leghatalmasabb iparvállalatává fejlődött, fémárúk és hadianyagok, gyalogsági töltnyek és tüzérségi lövedékek gyártásával. Aradon a vagongyár mellett fegyver- és gépgyár létesült, szintén hadianyag-gyártásra szakosodva. Az 1896-ban alakult Egyesült Izzó-lámpa és Villamossági Rt. hamarosan az ország egyik legnagyobb és legmodernebb üzemévé vált. A látványos ipar- és közlekedés-fejlesztést kezdetben osztrák–cseh és külföldi befektetők finanszírozták, majd egyre inkább hazai pénzintézetek, mint a Pesti Magyar Általános Hitelbank, amelyek Bukarestben, Belgrádban, Szófiában és Szalonikiben alapítanak leányvállalatokat, s átveszik – más külföldi bankokkal társulva – Konstantinápoly városi közlekedése és elektromos energia szolgáltatása feletti ellenőrzést. Egész Európában úttörőnek számított az a szövetkezeti mozgalom, amelyet gróf Károlyi Sándor indított el. „1908-an több mint kétezer kereskedelmi, fogyasztási és hitelszövetkezet létezett, a tagok száma meghaladta a félmilliót.”⁸⁰ „Vasutak és kikötők épültek, gyártornyok magasodtak, a mezőgazdasági termelés mennyisége is nőtt. „1864 és 1913 között a búza termelése 285%-kal, a kukoricáé 361, a burgonyáé 750, a cukorrépáé pedig a lenyűgöző 2165%-kal nőtt. [...] A Monarchia mindkét fele virágzott a kiegyezés utáni gazdasági rendszerben: 1850 és 1913 között Magyarország nettó nemzeti terméke (szem előtt tartva az áremelkedéseket) 500%-kal nőtt, míg Ausztriáé 400%-kal.”⁸¹ „A viszonylag gyors növekedés a Monarchiának legalább egyes tartományait már az akkor legmagasabb nyugat-európai színhez közelítette. [...] Megindulhatott az (ipari) szakosodás, specializálódás, amely előbb vagy utóbb a Monarchia minden tartományában kedvező eredményeket hozott. [...] Természetes, hogy az amúgy is fejlett tartományok gyarapodtak a legnagyobb arányban, de a szegényebbek is megindultak a felfelé vivő úton.”⁸² Az egyik legszegényebb országrész, Galícia felzárkózásához jelentős mértékben hozzájárult az európai viszonylatban akkor második legnagyobb hozamú kőolajforrások kitermelése. „Az 1892-ben törvénybe iktatott reform értelmében Ausztria-Magyarország is áttért az aranyalapra; a forint helyét 1 : 2 arányban a korona váltotta fel, az első világháborúig Európa egyik legszilárdabb pénze.”⁸³ Emelkedett az életszínvonal és a lakossági megtakarítás összege. A gazdaság növekedett, szinte minden iparág virágzott, az 1900-as év külkereskedelmi mérlege 247 millió korona aktívát mutatott. Az állam tovább fűtötte a konjunktúrát, 1904-ig majdnem egymilliárd koronát pumpált bele a gazdaságba. ... Mind a bécsiek, mind Ausztria többi lakója reménykedéssel és bizakodással várta az új évszázadot, mindenki hitt a haladásban, ha ... áttekintették mindazt, amit elértek: ... vezetékes víz, elektromos közvilágítás, teli kirakatok, telefon, automobil, repülő szerkezetek – minden téren fellendülés a közlekedésben, technikában, tudományban, a társadalomban és a politikában; ... sokaknak jobban ment a soruk, az emberek egészségesebbek voltak...^{83a}

Világviszonylatban is kiemelkedő technikai megoldások születtek a városi közlekedésben: Bécs „190 km hosszú villamoshálózata ... az akkori Európa legjobban kiépített létesítményének számított. Az Otto Wagner tervezte városi vasút mind a mai napig városépítészeti remekműnek minősül.”⁸⁴ Budapesten 1887–89-ben indult meg a villamosközlekedés, és 1896-ban Ferenc József felavatta a kontinens első, London után második földalatti villamos-vonalát. A Birodalom „... vasútjai szállítják az olasz árukat az Alpokon keresztül, a Távol-Kelet termékeit a francia és az angol vevőkhöz; gőzhajói bonyolítják le a forgalom legnagyobb részét a Földközi-tenger távoli területein. Az ... egységes vámrendszer és a korábban ismeretlen nagyvonalúság megkönnyítette a mozgást, a hasznát hozó cselekvést,

és százezrekben ébresztette fel a szunnyadó tetterőt.” (Idézet Gustav Freytagtól) „A gazdasági csodaszámba menő ipari fejlődés, a robbanásszerű városnövekedés, a tudományos eredmények, találmányok ... a kulturális élet, a zene, irodalom, építészet sikerei világszerte elismerést vívtak ki. [...] Ferenc József hosszú, három emberöltőt átfogó uralkodása [Viktória királynőéhez hasonlóan – AL] a stabilitás látszatát kellette. [...] A kor társadalmának szerkezete az ország legtávolabbi tartományaiban is nagyjából azonos volt; az épületek ... többé-kevésbé egységes kulturális erőterben keletkeztek. Az 1867 és 1918 közötti fél évszázadban a neogótikus templomok, szecessziós fürdőpavilonok, neoreneszánsz bérházak, klasszicizáló bankok, kubista villák tömege épült.¹⁵ „A „Ringstrassék” stílusa egységes birodalmi stílus volt: Linz és Lemberg, Brünn és Szarajevó, Czernowitz és Trieszt mind a birodalom fővárosának mintájára épült, s a kétfejú birodalmi sas otthon érezhette magát a színházak, bankok, kaszinók és pályaudvarok homlokzatán.”^{15/a} A máig használatban lévő városházák, színházak (Fellner és Helmer), iskolák, pályaudvarok és laktanyák bizonyítják a térség (nyugat-)európai jellegét, s kiemelten a *szecesszió* (O. Wagner, Hansen, Olbrich, Loos, Lechner)¹⁶ és annak népi-nemzeti változatai.¹⁷

Megteremtődött a villámgyors modernizálás előfeltétele: „... *Bécsre és Budapestre aranykor köszöntött.* [...] Budapest neofita újító buzgalmában modellként New York párhuzamosan és éppoly viharosan végbemenő fejlődését tartotta szem előtt.”¹⁸ Rudolf trónörökös szerint Budapesten szabadelvű a légkör, (és) „... ezt a szép várost büszkén lehet mutogatni az idegeneknek; élet van benne, lendület, öntudat és jövőbe vetett bizalom”. Ahogyan John Lukacs írja a századforduló Budapestjéről készített nagyszerű, hangulatos „történelmi arcképében”: „Idegenek, ha ellátogattak ide, ámulva nézték a modern nagyvárost, első osztályú szállodákkal, táblaüveg kirakatokkal, villamosközlekedéssel, jól öltözött férfiakkal és nőkkel, és a világ legnagyobb parlamentépületével, amely már csaknem készen állt.”^{18/a}

„A liberalizmus legfőbb bázisa a német és zsidó polgárság volt. [...] A világon egyetlen állam sem adott nagyobb összegeket kulturális célokra, mint Ausztria.”^{18/b} Rudolf „Órség a Lajtán” című, Tisza Kálmán személyét és politikáját magasztaló cikkében pedig ezt írta: „Magyarország, mint Kelet Angliája, egyedül ragaszkodott az alkotmányos elvekhez olyan időkben, amikor elnyomtak minden szabadságmozgalmat, a felvilágosodás és a haladás fellegvára volt.”^{18/c}

Bécs egyik külvárosában hatemeletes férfiszállás épült 1905-ben, amely „... Európa egyik legkorszerűbb otthona volt, villanyvilágítással, legmodernebb központi fűtéssel. ... az 544 lakó¹⁹ számára külön-külön hálófülke állt rendelkezésre; a tisztaságot példamutató módon biztosították, és közösségi helyiségek tették lehetővé a tanulást és a társas életet. [...] Könyvtárszoba állt a lakók rendelkezésére, napilapokkal; háziiorvos tartott ingyenes rendelést: a könnyebb betegeket gyógyította, a maródiak szobájában; az olcsó szállás test- és lélekápolási lehetőséget is jelentett.²⁰ „A pavilon-szerűen kialakított, parkosított lainzi szeretetotthon kórházépületeivel együtt ma is üzemel, felépülése idején pedig – Lueger keresztényszocialista polgármester (1897–1910) városvezetése alatt – az akkori Európa legmodernebb egészségügyi intézménye volt.”²¹ Lueger, Bécs „polgárcsászára” tevőlegesen előmozdította az akkori világ hatodik legnagyobb, kétmilliós városának jólétét – Bécs az ő hivatali ideje alatt vált korszerű világvárossá. Önkormányzati tulajdonba vette az addig külföldi tőkés társaságok kezében lévő közműveket: a gáz- és elektromos áram-szolgáltatást, a közlekedési vállalatot. A hulladékgazdálkodásban is csak később megvalósuló gyakorlatot követett: „... el kell égetni a háztartási hulladékot, és ... fel kell használni elektromos áram termelésére. Az utcai szemetet [lovak!] ezzel szemben trágyaként kell értékesíteni.”²²

Lueger polgármestersége alatt „... a bécsi zsidók egyenjogú polgárokként háborítatlanul éltek ... a gyűlölet mérge és egymás kiirtásának vágya még nem hatolt be a kor vérkeringésébe.”^{22a}

Az Ausztriával nem éppen barátságos Bismarck ezt írta uralkodójának, I. Vilmosnak 1879-ben: „*Szociális tekintetben* valamennyi nagyhatalom közül talán Ausztriában vannak a legegészségesebb belső állapotok és a császári ház uralma valamennyi nemzeti-ségnél szilárdan áll.”²³ A Taaffe-kormány a német birodalmi munkástörvényhozáshoz hasonlóan az 1880-as években ipar- majd munkavédelmi törvényt hozott, amely 11 órában maximalta a munkanapot, bevezették a kötelező balesetbiztosítást.²⁴ „Anglia és Svájc után a Monarchiában valósították meg először a munkások balesetbiztosítását, korlátozták a nők és a gyermekek munkaidejét. Korszerű, fejlett statisztikai tevékenység is először a Monarchiában alakult ki.”²⁵

Magyarországon az 1884-es ipartörvény „... létrehozta az iparterületeket, a gyári felügyeletet és intézkedik a tanoncoktatás megszervezéséről.”²⁶

Darányi Ignác minisztersége idején (1895–1910) több mint 50 törvény rendezte és európai szintre emelte a mezőgazdaság szakirányítását, az oktatási-kutatási tevékenységet,²⁷ javította a társadalom 25%-át kitevő mezőgazdasági munkások életkörülményeit.

A nagybirtokokon alkalmazott ún. gazdasági/uradalmi cselédek számára (családtaggal 1,3 millió fő) cselédlakások épültek, szabályozták a természetbeni juttatásokat, az állattartást, biztosítani kellett a gyerekek iskolába juttatását, bevezették a biztosítást, betegsegélyt és egy minimális nyugdíjat, segélypénztárak létesültek.²⁸

A Monarchiában az oktatás összhangban volt az akkori nyugat- és észak-európai gyakorlattal. Ciszlajtániában 8 osztályos népiskola működött. Magyarországon tankötelezettség volt 12, az ismétlő iskolákban 15 éves korig. A 4 elemi iskolai osztály elvégzése után továbbtanulásra nyílt lehetőség a szakmunkásképzést szolgáló tanonciskolákban és 4 osztályos polgári iskolákban, a 8 osztályos humán és reátagozatos gimnáziumokban. Az 1870-es években 5 román tanítási nyelvű gimnázium és 6 tanítóképző működött Magyarországon. Főiskolai szintű képzés folyt a jogi, mezőgazdasági, bányászati, kohászati, erdészeti és művészeti akadémiákon, műszaki téren az ún. technológiákon. A legmagasabb tudományos és kutatóközpontokként is működő egyetemek álltak a piramis csúcán. A milliós nagyságrendű hadsereg, flotta és a kifejlődőben lévő légerő^{28a} tisztjeit középfokú bentlakásos kadetiskolákban és szakosított (pl. műszaki) hadiakadémiákon, valamint a bécsújhelyi vezérkari akadémián képezték. A magyar „... 1868-s népiskolai törvény a népiskolai hálózatot a fennálló felekezeti iskolákra^{28b} alapozta” – a későbbiekben törekedtek a jobban ellátott – községi/állami iskolák kiterjesztésére. Az állampolgári egyenlőség gyakorlati megvalósításaként elrendelték, hogy „minden növendék anyanyelvén nyerje az oktatást”. Az elemi népiskolákban – még az állami iskolákban sem! – tantárgyként sem tanították a magyar nyelvet. „... Eötvös törvénye ... a korabeli Európa legmodernebb oktatási törvénye volt, hiszen Angliában csak 1882-ben vezették be a kötelező elemi iskolai oktatást.”²⁹ A közös hadsereg vezényleti nyelve a német volt (a honvédségnél/domobranstvo a magyar, illetve a horvát), de a hagyományosan nagy önállósággal rendelkező ezredekben a kiképzésnél használatos, regiment nyelv a besorozott legénység anyanyelve volt.³⁰

A Monarchiában 1878 után 13 „néptörzs” élt (ha a ruszinokat és a zsidókat is annak vesszük). Kollektív/közösségi jogukat csak (nemzeti – görögkeleti-görögkatolikus) – *egyházaik autonómiáján* keresztül gyakorolhatták. Egyéni jogukat a birodalom nyugati és északi felében (Ciszlajtániában, ahogyan akkor nevezték) az 1867-es „decemberi” liberális alkotmány^{30a} 19. paragrafusá biztosította: „Az állam minden néptörzse

egyenrangú, és mindegyiknek sérthetetlen joga nemzetiségének és nyelvének megóvása és ápolása,” „... mert minden néptörzs különleges előnyeit a nagy egész javára hasznosítja.”³³¹

Az ősi területi autonómiák továbbélését biztosították a *tartományi parlamentek*, „amelyek a számukra kijelölt nem is nagyon szűk körben törvényeket is hozhattak” a *birodalmi tanács*, tehát a központi, bécsi parlament mellett. (Magyarországi viszonylatban a horvát Szábor.) „A kisebbségek védelmére és a többségek általi leszavazás kivédésére *nemzeti kúriákat* létesítettek” – ezek elsősorban a cseh országrészekben játszottak jelentős szerepet. Ez az alkotmány biztosította az állampolgárok törvény előtti egyenlőségét, a vallás-, lelkiismereti tudományos és tanzabadságot, elválasztotta a bírói és végrehajtó hatalmat. Az alkotmány „... szigorú betartását Ferenc József császár személyesen garantálta.”³³²

Az uralkodó „... hűen a Habsburgok eszményéhez – igyekezett »népeinek igazságos atyja« lenni, és minden alattvalójával, függetlenül nemzetiségétől, egyformán bánni. Az ő személye szavatolta, hogy szükség esetén még a legszegényebb galíciai rutén vagy zsidó is Bécsben, a császárnál kikövetelheti jogait. *Főleg a zsidók találtak biztos menedékre a szigorú jogállamiságban.*”³³³ Az alkotmányban biztosított nemzeti jogok megsértése miatt az egyes állampolgárok panaszt tehettek az alkotmánybíróságnál.³⁴

Ferenc József „Ausztria valamennyi néptörzsének” – és nem csak az osztrák-németeknek – a császára volt, akiknek „uralkodója és atyja” akart lenni. Számára nem léteztek nemzetek, csak örökös tartományok és néptörzsek, melyek mint az ő alattvalói, egyenlőek. Az ő világában csak „böhmisch” volt, nem csehországi csehek és németek.^{34/a}

Magyarországon az „egységes és oszthatatlan” magyar politikai nemzetek, „... melynek a *hon minden polgára, bármely nemzetiséghez tartozik (is), egyenjogú tagja.*” E nemzetiségeknek – a némettől az oroszig/ruszig – a magyar is csupán egyike volt. A nagy liberális nemzedék vezető személyiségei, Deák, Eötvös, Andrássy szerint, akik 1848 szellemében kívánták rendezni hazájuk és a magyarság viszonyát Ausztriával és az öt nemzetiséggel,³⁵ „... az egyedüli út, mely a nemzetiségi kérdés megoldásához hazánkban nyílik, csak az egyéni szabadság teljes biztosításában kereshető.”³⁶ Ők „[a] nemzeti kérdést a liberalizmus szellemében, a polgári szabadságnak és a szabad nyelvhasználatnak nemzetiségi különbségekre való tekintet nélküli biztosítása alapján kívánták rendezni.” Az 1868-as nemzetiségi törvény, amely európai és világviszonylatban is egyedülálló volt,³⁷ bizonyos kollektív/csoportjogokat is biztosított, így a már említett egyházi autonómiát; „... bármely nemzetiségű állampolgárnak jogában áll közművelődési, tudományos, művészeti és gazdasági egyesületeket, társulatokat és intézményeket – beleértve az iskolákat – létesíteni, s azok nyelvét szabadon meghatározni.” A községek maguk határozták meg jegyzőkönyvi és ügykezelési nyelvüket. A törvényhatóságokra/megyékre ugyanez vonatkozott, amennyiben a képviselő-testület tagjainak legalább ötöde (20%) óhajtott.³⁸

H. Wickham-Steed és R. W. Seton-Watson brit újság- és közírók, közvélemény-formálók műveikben öt uralkodó „népfaj”-ról írtak: a németről, magyarról, lengyelről, horvátról, és zsidóról, mint a politikai és gazdasági rendszer haszonélvezőiről.³⁹ A dualista államberendezés közjogilag és a gyakorlatban biztosította az osztrák-német és magyar hatalmi pozíciót: a német volt a birodalom „lingua franca”-ja, az államigazgatás és a közös hadsereg vezényleti nyelve; „Transzlajtániában” egyre inkább a magyar játszotta ezt a szerepet. Az 1867-es osztrák-magyar *kiegészést* követte az 1868-as magyar-horvát, és a galíciai osztrák-lengyel, melyek uralkodó helyzetet biztosítottak területükön a horvátoknak és a lengyeleknek – ezáltal a *dualista államberendezés lényegében*

„*quadrialistára*” bővült. Az ötmillió *lengyelség* teljes társadalmat alkotott, arisztokratáktól a munkásokig. „A Monarchián belül a lengyel nemzet politikailag privilegizált helyzetbe került; soha nem került sor lengyel- és katolikus-ellenes intézkedésekre, mint Orosz- és Poroszországban, majd a második német császárságban. A birodalomba való beilleszkedésüket két tényező erősítette: katolikus vallásuk, amely az állam domináns felekezete volt, és az az autonómiával nyújtott szabadság, amely a lengyel nyelv, kultúra, s valójában az államiság tovább élését biztosította, így Galiciát mindenki a lengyel nemzetegyesítés Piemontjának tekintette. De addig is kölcsönösen előnyös együttműködés alakult ki a bécsi központi kormányzattal, melynek mindig volt néhány lengyel (arisztokrata) tagja.⁴⁰ Az 516 tagú Birodalmi Tanács „lengyel klub”-ja a maga 80 körüli tagságával az egyik legbefolyásosabb frakciót alkotta. A lengyel képviselők „zárt nemzeti politikát folytattak, és az állam összetartása jegyében működtek”. „Az osztrák parlamenti rendszer aligha működhetett volna, ha a Reichsrat lengyel frakciója nem támogatja az egymást követő kormányokat.”⁴¹ A közigazgatás, a bíróságok és oktatás nyelve a lengyel volt. Lembergben (Lwow/Lviv), a fővárosban, tartományi gyűlés és egyetem, Krakkóban az ősi lengyel egyetem és tudományos akadémia működött; – ezeken az egyetemeken tanult a másik két megszállt országrész lengyel fiatalságának színe-java.⁴² Vonzó volt a lengyel nemesi életforma, és a társadalmi felemelkedés útja is a lengyellé váláson át vezetett (hasonlóan a magyarországi folyamathoz) – így igen sok rutén – akik később ukránként határozta meg magukat –, német és zsidó követte ezt az utat. A birodalmon belül tovább élt a hagyományosan jó lengyel–magyar viszony. „... Ferenc József (is) kedvelte a lengyeleket, főképp lekötelező modoruk és kompromisszumkész-ségük miatt; ezeket a tulajdonságokat a rámenős németek és a kellemetlen csehek után nagyra becsülte és fontosnak tartotta, politikai szempontból is.”^{42a}

A 800 évig magyar társországnak, *Horvátországnak* közel harmada (Dalmácia, Isztria, szigetek) ugyan az osztrák térfélen maradt, de „... az 1868. évi horvát–magyar kiegyezés Európában példátlanul széles körű önkormányzatot biztosított a horvátoknak. [...] Az egyezmény leszögezte ... hogy Horvátország külön territóriummal bíró politikai nemzet, s belügyeire nézve saját törvényhozással és kormányzattal bír.” Az autonómia kiterjedt „... a beligazgatási, vallási és közoktatási ügyekre, (népiskolától az egyetemig), valamint az igazságügyre.” A törvényhozás a zágrábi szábort illette, a végrehajtó hatalmat az „autonóm országos kormányzat” gyakorolta, élén a szabornak felelős bánnal (miniszterelnökkel). A bánt a magyar miniszterelnök ajánlására az uralkodó nevezte ki. A szábor a budapesti országgyűlésbe 29, a határőrvidék felszámolása („polgárosítása”, tehát a megerendszerbe való beillesztése), 1881 után 40, a főrendi házba 2 képviselőt küldött, akik horvátul szólalhattak fel. A budapesti kormányban egy tárca nélküli „horvát-dalmát” miniszter foglalt helyet. A minisztériumokban horvát osztályokat állítottak fel, melyekben horvát „honfiakat” kellett alkalmazni. Horvátország megtarthatta az adóbevételek 44-45%-át.⁴³ Hatalmas – igaz, erdőirtásokkal járó – gazdasági fellendülés indult, német, cseh, magyar ipari szakemberek és földet vásárló parasztok, mezőgazdasági munkások beáramlásával. S ami elképzelhetetlen lett volna, mondjuk, az írek, bretonok vagy katalánok esetében, a magyar honvédségen belül megszervezték a domobranstvót, horvát vezényleti nyelvvel. A középületeken horvát címer díszlett és horvát zászló lengett. S ha voltak is súrlódások, megoldatlan kérdések (Fiume/Rijeka hovatartozása) a magyar kormányzattal, a bécsi központi hatalom iránti hűség rendíthetetlen maradt 1918-ig; a horvát ezredek az utolsóig küzdöttek – a tiroliakkal, magyarokkal és bosnyákokkal együtt – az olasz fronton; ezt még Lloyd George is felemlgette a békekonferencián...

A *csehek* alkották a harmadik legnagyobb, 6,5 – 7 milliós népességet (a 12 millió német és 10 millió magyar után), és a történelmi cseh királyság három országrésze – Cseh- és Morvaország, (a maradék) Szilézia – volt a birodalom legfejlettebb, legiparosodottabb régiója – ebből következően a cseh társadalom a legpolgáribb.⁴⁴ „A cseh nemzeti mozgalom, melynek vezetője a gyorsan fejlődő, erősödő burzsoázia volt, lett a Monarchiában a legerősebb, legnagyobb súlyú nemzetiségi politikai tényező.”⁴⁵ „A cseheknek nagy előnyt jelentett, hogy náluk fejlődött ki a Monarchia vezető ipara ... a társadalmi felépítésben a cseh volt a „legkapitalistább” nemzet, erős, magabiztos polgársággal és jókora munkásosztállyal.”⁴⁶ „A beruházási javakból is bőven részesülve, fejlett ipart hoztak létre, s nyugat-európai életszínvonalon éltek. Mindezeket túl az »ifjú csehek« [Masaryk és társai – AL] vezetésével tudatosan építették saját nyugati diplomáciai kapcsolati hálózatukat.”^{46a} Hitler, akinek ott tartózkodása idején, az 1900-as évek elején Bécs volt a legnagyobb cseh város, 1942-ben így nyilatkozott a csehekről: „Valamennyi szláv között a cseh a legveszélyesebb, mivel szorgalmas, fegyelmezett, rendszerető. [...] A csehek jobbak voltak, mint a magyarok, románok, és a lengyelek. Kialakult egy szorgalmas kispolgárság. [...] Hány cseh kódorgott ifjúkoromban Bécsben ... s addig ügyeskedett, míg jelentős állami, gazdasági és egyéb pozíciókra nem tett szert.” „Nézőpont kérdése, vajon a bécsiek egynegyede vagy a fele származott-e a cseh tartományokból; ... 1910-ben minden ötödik bécsi lakos cseh anyanyelvű volt, és kétszer annyi cseh tanonc [ipari tanuló – AL] volt a városban, mint német.”⁴⁷ „A csehek születési rátája jóval magasabb volt, mint a németeké” – ez is egyik oka volt Bécs és természetesen a csehországi városok cseh jellege megerősödésének. „Prága a 19. század elején főként németek által lakott város volt, és a század végére túlnyomóan cseh többségű központtá változott.”⁴⁸ A 13. században német telepések által alapított dél-csehországi Budweis/České Budějovice „... 1850 körül szinte teljesen német város volt; ... 1910-ben a németek a város lakosságának mindössze 38,2%-át képviselték, csökkenő arányban. [...] 1909-ben az Alldeutsches Tagblatt ezt írta: ... Prága már elesett, Brünn súlyos harcot vív ellenfelével, Bécszet pedig a németek szégyenére, a kontinens legnagyobb cseh városának nevezik manapság. [...] Számos kis cseh takarékpénztár mellett Bécsben 1912-ben négy nagy cseh bank működött.”⁴⁹ A cseh bankok, hitelintézetek terjeszkedtek a szlovák, szlovén és horvát-lakta területeken, s mivel nyitva állt előttük a Monarchia teljes piaca, jelentős mértékben hozzájárultak Bosznia-Hercegovina gazdaságának kiépítéséhez is – nem kevés haszonnal számukra. A bécsi kormányban mindig volt egy vagy több cseh miniszter; nemcsak arisztokraták, hanem polgári származásúak is. „A bécsi arisztokraták többségét ... csehországi családok alkották. Ők voltak Bécsben a hangadók, közülük kerültek ki az udvar magas rangú méltóságai és tisztségviselői, ők irányították a társadalmi életet...”⁵⁰ A gazdasági-társadalmi fejlődés feltartóztathatatlanul magával hozta a cseh nemzeti újjászületést. „Az 1860-as évek elején a Sokol/Sólyom tornaegylet a cseh nyelv és kultúra hatásos terjesztésébe fogott ... 1882-ben a prágai egyetemet kettéválasztották egy német és cseh intézményre,⁵¹ 1883-ban nyílt meg a nemzeti színház.”⁵² Országszerte, sőt Bécsben is, sorra alakultak és fejtettek ki eredményes tevékenységet a cseh tűzoltó-, torna- és takarékegyesületek, olvasóköri, dalárdák, természetjáró klubok és kerékpáros egyesületek.⁵³ Több nyelvhasználatra és közigazgatásra vonatkozó rendelet nyomán 1905-re a cseh országrészekben a cseh nyelv egyenjogú lett a némettel. 1914–15-ig a cseh társadalom döntő többsége sajátjának érezte a Monarchiát, s még a politikai pártok vezetői is, a katolikus néppártiaktól az agrárpárton át a szociáldemokratákig „... a Monarchián belül gondolkodtak.”⁵⁴ „A cseh csapatok (is) viszonylag sokáig jól harcoltak az olasz fronton, és nagyon sok cseh teljes tudatában volt annak, hogy jövőjük a Habsburg Monarchián kívül egyáltalában nem biztos...”^{54a}

A 4 millió rutén (ukránnak csak később kezdték nevezni őket) és félmillió ruszin Galíciában lengyel, Kárpátalján magyar uralom alatt élt, de sokkal jobban, mint néptársaik a cári Oroszországban, ahol 1863-ban betiltották az ukrán nyelv használatát, 1875-ben pedig felszámolták, az (orosz) ortodox egyházba kényszerítették nemzeti egyházukat, az unitust/görögkatolikust. Ezzel szemben a Monarchiában nyelvüket szabadon használhatták, egyházi autonómiájuk révén anyanyelvi oktatásuk biztosított volt, intézményeik virágoztak. A főváros, Lemberg ukrán szellemi központ is volt. „Ukrán tanítási nyelvű főiskolák működtek, ukrán tanszék a lemergi egyetemen, ukrán tanárokkal, egyéb értelmiségiekkel. [...] Galícia volt az a hely, ahol az igen nagy létszámú ukrán nemzetiségű értelmiség állást vállalhatott, mert Oroszországban ez lehetetlen volt, ha csak az oroszokhoz nem asszimilálódott. [...] Létezett egy Sevcsenko Társaság, ez egy ukrán akadémia szerepét töltötte be.” A felosztás körülményeiből következően a lengyel és ukrán értelmiség „... mindkét nemzet esetében pillanatnyi megoldásként elfogadta a Monarchiát, mint nemzete létének még viszonylag legjobb biztosítékát”. „Az ukrán nemzet fennmaradása csak Galíciában tűnt valószínűnek.”⁵⁵ „Az osztrák Galícia az ukránok számára is amolyan Piemont lett, »a külvilágra nyíló ablak«.”⁵⁶

A 3,5 milliós románság nagyjából fele-fele arányban volt ortodox és görögkatolikus; egyházi alsófokú népiskoláikban – melyek számosabbak voltak, mint a királyságbeliek – anyanyelvi oktatásban részesültek. Értelmiségük egy része az önálló Románia kialakulása (1857, 1878) után már az elszakadás-egyesülés propagátora, de ennek csekély hatása volt a tömegekre, a túlnyomóan paraszti társadalomra. Már csak azért is, mert mindenki számára világos volt, hogy a Monarchia nagyobb biztonságot, európai perspektívát nyújt, mint az orosz fenyegetés árnyékában élő Regát. Bankjaik, lapjaik, egyesületeik szabadon működtek.^{56a} A békekonferenciára készített „Peace Handbooks” sorozat angol szakértője így írt a románok helyzetéről: „A románok minden téren sokat nyertek 1867 óta ... (s így) nem könnyű megállapítani akar-e Romániához csatlakoznia az erdélyi románság; ... annál is inkább, mert az ottani közigazgatás jó: fenntartja a törvényt és a rendet; az igazságszolgáltatás nem korrupt; a rendőrség hatékony; az élet- és vagyonszolgálatok tökéletes. ... Nem világos, hogy a *Bánát románjai akarnak-e Romániához csatlakozni. Mindenesetre sokkal jobban élnek, mint a romániai parasztság.*”⁵⁷

A Galiciától leszakadt, legkeletibb koronataromány, Bukovina népessége – csaknem azonos arányban román, ukrán, lengyel és zsidó – nyelvhasználati, oktatási, kulturális autonómiát élvezett. Az egyetem – részben a jiddis nyelvű zsidóságra való tekintettel – német nyelvű volt. A csernovici intézményekbe, kávéházakba több mint 260 hazai és külföldi folyóirat, napilap járt.

A „központi mag”-hoz tartozó szlovákság (2 millió) jelentősen polgárosult volt. Vékony értelmiségi rétegük (lelkészek, tanítók, ügyvédek, tisztviselők, vállalkozók) megoszlott: a népesség 20%-át alkotó evangélikusok a csehekkel (és az oroszokkal – pánszlávok!) való együttműködés hívei voltak (bibliájuk, énekeskönyvük (ó) cseh nyelvű volt) – politikailag ők képviselték a csehszlovakizmust, míg a katolikus néppártiak autonómiára törekedtek, Magyarországon belül – egészében véve együttműködő és lojális polgárai voltak a Monarchiának.⁵⁸ Sikeres iparosodás zajlott a Felföld északnyugati részén, hasonlóan a maihoz. Sokan dolgoztak a nagyvárosok (Bécs, Budapest, Prága) nagyszabású építkezésein. Tény, hogy többszázezren lettek magyarrá a városokban és a Felföldön, de az is, hogy több száz száz, magyar és ruszin település vált szlovák többségűvé a felszínés magyarosítás ellenére, főleg az ország északkeleti megyéiben. Hűségük a fennálló rendhez szilárd volt; ezt az is bizonyítja, hogy a magyarok és a németek után a szlovák hősi halottak aránya volt a legmagasabb a „Nagy Háború”-ban. Otthon voltak és

maradtak a Kárpát-medencében – csupán a magyarokkal való együttélést cserélték fel a csehekkel 70 évre... „A háború kezdeti éveiben a szlovákok és az erdélyi románok tételnek voltak, soraikban dezertőrt alig lehetett találni. ... (sőt) a legjelentősebb cseh pártok is Habsburg-párti politikát folytattak, ki lojalitásból, ki félelemből, ki pedig opportunizmusból. Még 1917 januárjában is elítélték Masaryk és Beneš külföldi tevékenységét.”⁵⁹

A szerb társadalom is a polgárosultabbak közé tartozott (kereskedők, földbirtokosok). Az önállóvá váló fejedelemség, majd királyság politikai-gazdasági-kulturális életének megszervezésében-működtetésében jelentős szerepet vittek a „prečani”, Magyarországon tanult, oda áttelepült értelmiségiek.⁶⁰ Noha az újvidéki polgármestert és parlamenti képviselőt, S. Miletićet azzal vádolták és ítélték el, hogy „... háború esetére kilátásba helyezte a magyarországi szerbek felkelését és Szerbiával való együttműködését”,⁶¹ és a valóban kitört orosz–török háborúban (1877–78) a szerbek régi támogatójukkal, Oroszországgal rokonszerveztek, míg a magyar társadalom a törökökkel, az orosz-orientációnak és az egyesülésnek nem volt reális alapja az 1903-as királygyilkosságig, amíg Szerbia a Monarchia vazallus államaként politizált – azt követően az osztrákot orosz–francia befolyás váltotta fel. A sokszázados határőrvidéki hagyományokból következően a szerb és horvát katonatisztek mindvégig fontos pozíciókat töltöttek be a hadseregben: az 1914-ben kitört háborúban a boszniai-szerb, kárpáti, majd olasz front egyik főparancsnoka a szerb-ortodox Borojević volt.

A legműveltebb, legmagasabb munkakultúrájú délszláv nép, a milliónál népesebb *szlovén*, szétszórva három osztrák koronatarományban (Stájerország, Krajna – ahol többséget alkottak –, Tengermellék Trieszttel, a legnagyobb szlovén várossal), a teljes elnémetesedés állapotában volt, különösen a városokban. Veszély fenyegette őket a horvátok részéről is, akik önálló népiségüket tagadták, mondván, hogy ők csupán „alpesi horvátok”. A valójában a déli és nyugati szlávok között álló, a csehekhez hasonló mentalitású, régiókként eltérő nyelvjárást beszélőkből kedves professzorom, Niederhauser akadémikus szerint az értelmiségiek „csináltak” népet, akik „... nem gondolhattak másra, mint hogy a császár oltalma alatt találják meg boldogulásukat. Ha nyelvi igényeiket kielégítik, akkor nincs is más igényük, mint hogy hódolatlejtés alattvalói legyenek Ferenc Józsefnek.”⁶² „Saját alsó és középfokú oktatásuk kiépült. [...] A *birodalmon belüli helyzetükkel voltaképpen meg voltak elégedve*, valamiféle délszláv egység gondolata még nemigen kísértette meg őket. [...] A világháborúig politikai igényekkel nem jelentkeztek.”⁶³

A nyolcszázezes *olasz* népesség szintén szétszórva élt Dél-Tirolban, az Isztrián és Dalmáciában, erős és befolyásos polgári-értelmiségi réteggel, melyek egy része kifelé tekintett az olasz állam 1871-es megalakulását követően – ez volt az „irredenta”, noha kedvezményezett helyzetben voltak a vegyes népességű, horvát-szlovén többségű területeken Isztriában, Dalmáciában, ahol sok évszázados uralkodó helyzetük fenntartására törekedtek. A lengyelekhez hasonlóan az államigazgatás minden szintjén számarányukat meghaladóan töltöttek be vezető pozíciókat.

A *bosnyák-muzulmánok* megőrizhették társadalmi struktúrájukat, földbirtokaikat és élvezhették az egyre gyorsuló gazdasági-kulturális fejlődés előnyeit. Az iszlám 1908-tól bevett vallásként élhetett tovább. Az osztrák–magyar vezetés kedvezményekkel igyekezett megnyerni őket az akkor még szerb többségű Bosznia-Hercegovinában. Sikerral, mert a bosnyákok 1918-ig, az utolsóig kitartó katonai alakulatok között voltak.

„Rövid távon még azok a nemzetek is egyetértettek a Monarchia fenntartásával, amelyeknek nagyobb része ... valamelyik szomszédos államhoz tartozott. Amelyek csak a Monarchián belül éltek, akár hosszabb távon is egyetértettek ezzel a helyzettel, persze

csak azzal a feltétellel, hogy a Monarchiát nemzetek szerint föderalizálják. [...] A századvég Európájában (ez) az egyetlen elfogadható megoldás volt. [...] 1911-ben a morva tartományban [és Bukovinában, Galiciában 1914-ben – AL] tettek is lépéseket ebbe az irányba.”⁶⁴ „A háború kitörése után egyetlen nemzetiség sem követelte függetlenségét, vagy nemzete nagyobb részéhez való csatlakozást. [...] A Monarchia politikai, gazdasági és szociális szempontból vizsgált, az első világháborúig elért eredménye nem minősíthető rossznak, ... ám még inkább pozitívnak hangsúlyoznám ezt a teljesítményt.”⁶⁵

A zsidóságot – a cári, majd a szovjet Oroszországtól és az utódállamoktól eltérően – a Monarchiában nem tekintették nemzetiségnek, így csak az egyházi statisztikákban szerepeltek. Az 1867-es emancipációs, majd az 1895-ös recepciói törvények a birodalom mindkét felében megnyitották előtük a társadalmi felemelkedés lehetőségét. „... a liberalizmus hosszú évek óta tartó uralma következtében Ausztria-Magyarországon a nagyzsidoság többé-kevésbé minden pozíciót megkaparintott... Ausztria-Magyarország szabadelvű pártjai csak eszközök a nagyzsidoság kezében.”⁶⁶ S ez a folyamat legfelső támogatásban részesült. „A zsidógyűlöletről volt szó, és akkor apa [Ferenc József – AL] azt mondta: „Persze, persze, az ember mindent megtesz, hogy a zsidókat megvédje.”⁶⁷ Erzsébet királyné 1867-ben így írt magyar nyelvtanáráról és beszélgetőtársáról: „... Falk modorával és viselkedésével nagyon meg vagyok elégedve. [...] Ő a megtestesült zsidó, de nagyon okos és kellemes ember.” A császár pedig így, 1894-ben: „... Falk barátod ... aki nagyon korrekt és értékes ember volt...”⁶⁸ Rudolf trónörökös legszűkebb (nem hivatalos) környezetében sok zsidó volt – élete vége felé csaknem kizárólag csak zsidók: M. Hirsch báró, magyarországi birtokkal rendelkező dúsgazdag bankár, balkáni vasútépítő, aki szükségesnek látta a zsidók és keresztények teljes összeolvadását, hogy ezáltal jó osztrák hazafiakká váljanak; a galíciai zsidó származású Moritz Szeps, a Neues Wiener Tagblatt liberális lap főszerkesztője, melyben rendszeresen jelentek meg a trónörökös írásai, természetesen név nélkül. Lánya Clemenceau fivéréhez ment feleségül.⁶⁹

„Tisza Kálmán miniszterelnök akkoriban a zsidókat »a magyar lakosság legszorgalmasabb és legkonstruktívabb részeként« emlegette. A zsidók, mint a magyarosodás és a modernizálás hajtóerőinek sajátlagos kettős funkciója volt az oka annak, hogy a liberális nemesség politikai elitje és a magyar állameszme iránt lojális, feltörekvő zsidóság közötti egyezség a Monarchia összeomlásáig tartotta magát.”⁷⁰ „A zsidók lassan kiléptek hagyományos szerepeikből. Eddig vidéken ők voltak a mezőgazdasági kereskedelem közvetítői, valamint a nemzet pénzkölcsönzői, most pedig, felemelkedve, az új kapitalizmus, az ipar vezetőivé váltak, és e területen a modernizáció legenergikusabb előmozdítói lettek. 1910-ben az üzleti vállalkozások tulajdonosainak 54%-a, a pénzügyi intézmények igazgatóinak és tulajdonosainak 85%-a, a kereskedelmi-pénzügyi szféra összes alkalmazottjának 62,1%-a volt zsidó.”⁷¹ „A házalóból nagybirtokos lett, most már ő az új úr az elárverezett kúrián. [...] 1913-ban zsidó kézen volt a 200 és 1000 hold közötti földbirtok egyötöde, és még fontosabb, hogy a földhasznóbérlők 73%-a zsidó volt, és több mint 26%-ot tett ki a zsidók aránya a mezőgazdaságban működő fizetett alkalmazottak (agronómusok, könyvelők, felügyelők) között.”⁷²

Chorin Ferenc, Chorin Áron aradi rabbi unokája „... a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. elnökeként ... ellenőrzése alatt tartotta az egész magyarországi szénbányászat 40%-át. 1901-ben megalapította a Gyáriparosok Országos Szövetségét. [...] Több mint negyedszázados képviselői tevékenység és az ipari világban elért kimagasló pozíció elérése után, a majdnem hatvan éves Chorin elhatározta, hogy katolikus hitre tér; ... két év múlva Chorin a felsőházba küzdötte fel magát.” A Csehországban született Kornfeld Zsigmond Bécsben került kapcsolatba a Rothschild bankházzal, (amely) „1878-ban

megmentette a csódtól a Magyar Általános Hitelbankot és főigazgatójának Kornfeldet nevezte ki ... a Hitelbankból de facto magyar állami bank lett. Védnöksége alatt a bank vasúti, hajózási, malom- és cukorprojekteket indított, később pedig a fiumei kikötő, valamint a Ganz gyár terjeszkedésén dolgozott. [...] Fia, Kornfeld Móric báró a Ganz-Danubius Gépgyár vezérigazgatójaként, valamint a Vas- és Gépipari Szövetség elnökeként tevékenykedett; ... a Magyar Tudományos Akadémia jelentős támogatója volt, kikeresztelkedése után pedig felsőházi tag és nemzeti konzervatív szociológiai tanulmányok szerzőjeként szerzett magának hírnevet.” A már említett „Weisz Manfrédot 1896-ban nemesi rangra emelték, majd IV. Károly király az időközben legfontosabb fegyvergyárosává vált Weisznek bárói címet adományozott. Ezzel a három családdal az élen ... kereken tíz egymással, sőt néhány ősi nemesi dinasztiával is rokonságban álló eredetileg zsidó, de többségében kitért család tartotta ellenőrzése alatt a magyar ipar felét.”⁷³

A társadalmi felemelkedés elengedhetetlen lépcsője volt a tanulás és az azzal megszerzhető diploma. 1910-ben az írástudók aránya Magyarországon 72% volt, a zsidók körében 90%. „A felső kereskedelmi iskolákban a diákságnak több mint felét, a gimnáziumokban és reáliskolákban 23%-át tették ki. Az első világháború előtt az orvostanhallgatóknál 46%, a jogászoknál 27%, a műszaki főiskolákon pedig kereken 33% volt a zsidó származásúak aránya. [...] Különösen a szabadfoglalkozásokban igen erősen képviseltették magukat. 1910-ben az ügyvédek és orvosok felét, az újságírók több mint 40%-át,^{73a} a mérnökök egyharmadát, a művészek és írók egynegyedét tették ki.”⁷⁴ A zsidók 70%-a kispolgár (kereskedő, kocsmáros, kisiparos) és munkás volt (ebből 16,4% (gyár)ipari munkás), 20% pedig szabadfoglalkozású és hivatalnok volt; a mezőgazdaságban 5%-uk tevékenykedett, főleg Kárpátalján. A hadseregben is erős pozíciókkal rendelkeztek: 1897-ben 2000 tartalékos tiszt szolgált, a tisztikar 1/5-e. Zsidó hadügyminiszter is volt mindkét országrészben: Ausztriában Kuhn, Magyarországon báró Hazai Samu (1910–17). A katonarvosi kar szinte egészét zsidók tették ki. „Tisza István miniszterelnöksége idején 84-102 zsidó származású képviselő ült a parlamentben (22%), a felsőházban 16; kormányában 6 zsidó származású miniszter és 9 államtitkár szolgált. 346 kitért zsidó család kapott nemesi címet, közülük 26-an báróságot – ez volt a magyar zsidóság aranykora.”⁷⁵ „A XIX. század végére a zsidók mint közösség, olyan hatalmi pozícióba jutottak Magyarországon, amely páratlan volt a hitsorsosai által más országokban elért helyzethez viszonyítva.”⁷⁶ „Ebben az időszakban ment végbe Magyarország gazdasági modernizációja a zsidók által, sőt ők alkották a középosztályt. [...] Ez a kor zsidóság aranykora. A zsidók nagyon gyorsan nemzethű magyarok lettek, elsajátították a nyelvet és jelentősen hozzájárultak a kulturális élethez.”^{76a}

„Bár a magyar politika és társadalom gyenge, törekeny volt, az ország kulturális és intellektuális életének minősége felhatalmazta a századfordulón az országot, hogy a legtöbb európai nemzettel egyenrangúnak tekinthesse magát.”⁷⁷ „Nem lehet kétség afelelől, hogy a századelő Bécse és Osztrák–Magyar Monarchiája a művészeti, tudományos modernségnek egyik legfontosabb szülőföldje és születési ideje ... a Vielvölkerstaat miniatűr Európa volt, sok nemzetiségű nagy állam, a gazdasági és kulturális fejlődés kellős közepén.”⁷⁸ „A háborút megelőzően a magyar civilizáció semmiképpen sem volt alsóbb rendű, mint a nyugati, és a kulturális és művészeti élet néhány szereplője nemzetközi mércével mérve is óriásnak számított.”⁷⁹

„A Monarchiában szinte az utolsó pillanatokban olyan kulturális élet ragyogott fel a századfordulón, amilyen ritkán adatik meg egy országnak. A bécsi egyetem nemcsak a Monarchia legkiválóbb tudósait vonzotta magához, a bécsi orvosi iskola világhírű volt, és ... innen indult az az orvos, aki a századforduló után nagyon sok téren mozgatta meg

az elméket, Sigmund Freud. A zene most is egyik nagy csúcsa volt ennek a kultúrának; ... Johann Strauss Császárkeringője ... egyfajta hódolat volt a császár előtt; ... Brahms romantikus műveitől a zenekar még sohasem hallott színpompáit felvillantó Richard Strausszon keresztül a gyökeresen újat mondó Arnold Schönbergig és Alban Bergig. Ha valamikor a barokk adott sajátos stílust az egész Monarchiának, most a bécsi *szeccszió* formálta a maga képére ... az épületeket, a táblaképeket és plakátokat.⁷⁸⁰ ... Az osztrák Klimt, Schiele, Kokoschka, Hofmannstahl, Kafka, Musil, Rilke, Mahler mellett az osztrák-magyar Lehár, Kálmán, a magyar Szinyei-Merse, Munkácsy, Ady, Bartók, a cseh Smetana, Dvořák, Mánes, Mucha, a lengyel Matejko, Paderewski, Prus, Reymont, Żeromski, az ukrán Franko életműve is csak a Monarchia alkotói szabadságot és érvényesülést biztosító légkörében teljeshedhetett ki.

„A brit államférfiak szemében a Monarchia ellensúly volt a német és orosz törekvésekkel szemben. A Balkánt Európa tűzfészekének tekintették, s úgy érezték, hogy az Osztrák-Magyar Birodalom léte akadályozza meg a káosz és anarchia betörését Közép-Európába; ... Ausztria-Magyarország volt Európa házörző kutyája Keleten.”⁷⁸¹

Fejtő Ferenc, „... egy tipikus K.u.K család gyermeke, [aki] Prága, Bécs, Budapest, Zágráb, Arad, Zombor és Trieszt között élt, kutatni kezdte, milyen indokok, milyen célkitűzések vezették az entente diplomatáit oda, hogy egy nagy történelmi, politikai, gazdasági egység, az európai egyensúlyban évszázadok óta fontos szerepet játszó államalakulat szétदारabolásával a kontinens közepén olyan üres tért teremtsenek, amely szinte fizikai erővel vonzza maga felé a hódításra, terjeszkedésre berendezkedő valamely hatalmat? [...] A következtetés az volt, hogy a Monarchia nem magától robbant szét, ... feldarabolását másfél évvel a háború vége előtt már elhatározták.”⁷⁸² „Fejtő Ferenc ... sokoldalúan dokumentált könyve ... frontálisan támadja a Monarchia összeomlásának szükségszerűségét, politikai és kulturális életképtelenségét hangoztató nézeteket. [...] Hamis az a kép, amelyet a történészek festettek a Monarchiáról, mint hanyatló birodalomról, a népek börtönéről, amely annyira elkorhadt, hogy szinte magától omlott össze. [...] *Fejtő szerint a Monarchia nem hanyatlóban, hanem átalakulóban volt*^{783a} – *nem bomlott fel, hanem szétrombolták.*”⁷⁸³ „Glatz Ferenc egyik tanulmánya a mai magyar történettudomány többségi álláspontjaként is, hasonló nézetet vall. A legújabb magyar történetírás, ... nem néz a Monarchiára, mint a népek börtönére, hiszen látja, hogy a Monarchia-ellenes propagandától eltérően, világtörténelmi mércével, az *Osztrák–Magyar Monarchia* a kor liberális-polgári alapelve szerint volt berendezve.”⁷⁸⁴ *Szétrombolásával, „... gyakorlatilag újratereztődött a Monarchia minden hátránya, az előnyök pedig hiányoztak”*⁷⁸⁵ fogalmazta meg sommás ítéletét Niederhauser, hiszen „... az utódállamok épp úgy többnemzetiségűek, s a nemzetiségi problémák éppúgy gyúanyagként szerepelnek az országok életében.”⁷⁸⁶ Hasonló megállapításra jut könyve végén Herre: „Ebben a birodalomban, [a] »kicsinyített Európában«, ... ahol a népek egymás mellé voltak szorítva, az új államok megörökölték a nemzetiségi konfliktusokat, de a Habsburg-monarchia nemzetek fölötti konfliktuskezelő intézményrendszere és módszerei nélkül.”⁷⁸⁷ Stone úgy látja, volt esély – ha nem is sok – egy életképes közép-európai állam (szövetség) fennmaradására. „Közép-Európában életfontosságú volt a viszony Bécs, Prága és Budapest között. Jugoszlávia vagy Lengyelország elveszhetett, de az nem jelentette volna a világ végét.”⁷⁸⁸

JEGYZETEK

- 1 Niederhauser Emil: Kelet-Európa története. /Historia Könyvtár./ Bp., 2001, 152., 182. o.
 „Az eltérő politikai hagyományokkal bíró régiók integrálásában az Osztrák–Magyar Monarchia ... tanulságos előképe az Európai Uniónak.” Makkai Béla: Kétarcú birodalom. A dualista Monarchia mint a „keleti Svájc”, avagy a „népek börtöne”. Polgári Szemle, 2018/4–6. 185. o.
- 1/a „Csaknem negyven különféle nép családjai ismerték egymást, házasodtak egymás között, kereskedtek egymással. Joggal hittük, hogy ez az öreg Habsburg-monarchia csaknem ezeréves fennállása alatt elsajátította azt a művészetet, hogy ennyiféle népet megtanítson egymással békességben élni, (mintegy) a társadalmi kultúrtság példaképeként.”
 Oskar Kokoschka visszaemlékezéseit idézi Brigitte Hamann: Bécs és Hitler. Egy diktátor tanulóiévei. Európa Könyvkiadó, Bp., 2000, 423. o.
- 1/b Idézi Pók Lajos: Egy nosztalgia forrásai és fordultai. Európai Szemle, 1994/4. 85. o.
- 2 Wodianer-Nemessuri Zoltán: Az Európai Unió és az Osztrák–Magyar Monarchia. Magyar Nemzet, 2013. ápr. 17.
- 2/a Makkai: i. m. 194. o.
- 3 „A kiegyezéstől a század végéig eltelt három évtized során ... a nemzeti termék évente átlagosan 2,5-3%-kal növekedett, az egy lakosra eső nemzeti jövedelem pedig mintegy évi 2%-kal.”
 Magyarország története 1848–1890. 2. köt. Akadémiai Kiadó, Bp., 1979, 917. o.
- 3/a Franz Herre: Ferenc József élete és kora. Magyar Könyvklub, Bp., 2000, 373. o.
- 4 Magyarország története 1848–1890. 1007., 1021., 1029. o.
- 5 „A gyár fejlődésében nagy szerepe volt a kiváló mérnöki karának; közülük Zipernovszky Károly, Bláthy Ottó, Gulácsi Gyula és Déry Ferenc az elektromos ipar, Bánki Donát a gőzgépgyártás terén válik ki.” Gratz Gusztáv: A dualizmus kora. Magyarország története 1867–1918. 1. köt. 263. o.
- 5/a Bryan Cartledge: Megmaradni. A magyar történelem egy angol szemével. Officina, Bp., 2008, 280. o.
- 6 Gratz: i. m. 254. o.
- 6/a Magyarország története 1890–1918. Akadémiai, Bp., 1978, 1. köt. 376. o.
- 7 Magyarország története 1848–1890. 2. köt. 1007., 1029. o.
- 8 „A Ganz-gyár mindinkább nemzetközi jelentőségre tesz szert és számos nagy munkát végez el külföldön. 1896-ban beolvasztja magába a Danubius hajógyárat, és ettől kezdve hajókat, sőt 1911-ben egy dreadnoughtot is épített.” Gratz: i. m. 2. k. 231. o.
- 8/a Cartledge: i. m. 279. o.
- 9 Gratz: i. m. 1. k. 257. o.; 2. k. 214., 225. o.
- 10 Uo. 1. k. 250., 253., 261. o.; 2. k. 218–221., 231–233. o. Cartledge: i. m. 282. o.
- 11 Cartledge: i. m. 278., 281. o. „A magyar mezőgazdaság sokkal kevésbé érezte meg a 19. század utolsó két évtizedének agrárválságát [orosz és amerikai gabonadömping – AL], mint akárhány európai ország, mert az egész Monarchia vámhatárai megvédték, és biztos piacot kínáltak.”
- 12 Gonda Imre – Niederhauser Emil: A Habsburgok. Gondolat, Bp., 1978, 244. o.
- 13 Uo., 245. o.
- 13/a Herre: i. m. 370. o.
- 14 Hamann: i. m. 392. o.
- 15 Moravánszky Ákos: Építészet az Osztrák–Magyar Monarchiában 1867–1918. Corvina, Bp., 1988, 6–7., 12. o.
- 15/a Herre: i. m. 367–368. o.
 „A »boldog békeidők« patriarchális légkörét s a Nyugat és Kelet közti közvetítés küldetéses komolyságát idézik fel ma is az akkor emelt középületek: pályaudvarok, színházak, bank-épületek, kávéházak, fürdőhelyek Szarajevótól Lembergig, Brassótól Karlsbadig és Triesztig.”
 Makkai: i. m. 115. o.
- 16 „Bécs lett a szecessziós művészet európai mozgalmi, kiállítási központja.” Pók: i. m. 90. o.
- 17 „Komor Marcell és Jakab Dezső marosvásárhelyi városházája és kultúrpalotája, szabadkai zsinagógája és városházája (1902–10) ... a magyar nemzeti stílus enciklopédiájának tekinthetők ... A lengyel nemzeti stílust (megfogalmazó) zakopanei Nemzeti Tábort mozgalom a különböző társadalmi rétegek összefogását hirdette, a nemzeti függetlenség elérése érdekében. Dušan Jurkovič, a szlovák nemzeti romantika építész a szlovák népi építészet – parasztházak stílusában alkotta műveit; az organikus szláv faépítészeti elemei jelennek meg nála; azt akarta megújítani, mint a lengyel Witkiewicz és a szlovén Plečnik; 1915-től számos galíciai katonatemető tervezője-építész. Moravánszky: i. m. 145., 150–157. o.
- 18 Fejtő Ferenc: Két testvérmetropolis: Bécs és Budapest. Európai Szemle, 1997/4. 76–77. o.
- 18/a Cartledge: i. m. 308. o.
- 18/b Moravánszky: i. m. 11–12. o.
- 18/c Neues Wiener Tagblatt 1884, idézi B. Hamann: Rudolf, a trónörökös és a lázadó. Európa, Bp., 1990, 278., 280. o.
- 19 A lakók egyike az állástalan festőnövendék, Adolf Hitler.
- 20 Hamann 2000, 219–222. o.
- 21 Uo. 392. o.
- 22 Hamann 2000, 390–392., 394. o.
- 22/a Stephan Zweiget idézi Somogyi Éva: Ferenc József. Gondolat, Bp., 1989, 259. o.

- 23 B. Hamann: Erzsébet királyné. Európa, Bp., 1988, 350. o.
- 24 Gonda–Niederhauser: i. m. 254. o.
- 25 Pók: i. m. 88. o.
- 26 Magyarország története 1848–1890. 2. köt. 1536. o.
- 27 Megalakult Európa első állatorvosi főiskolája, megszervezték az állategészségügyi szolgálatot, 27 kutatóállomás kezdte el működését; segítségével újraindulhatott a szőlőtermelés a filoxérával sújtott területeken.
- 28 Magyarország története 1890–1918. Akadémia, Bp., 1978, 1. köt. 502–503., 505. o. Dr. Fehér György előadása a Kovács Imre Társaság ülésén 2017. okt. 27-én. Cartledge: i. m. 288. o.
- 28/a 450 ezer fős békelétszám; mozgósítva, 1914 júliusában 3,4 millió fő, 6 hadseregben 61 hadosztály, 12 modern hadihajó, 6 tengeralattjáró, 15 repülő-század! „Az osztrák-magyar tüzérség nagyon modern fegyverzettel rendelkezett, például 7,65 cm-es, hátrasikló csövű gyorstüzelő ágyúval, amely ... 20 lövést adott le percenként, lőtávolsága 6300 m volt.”
Herre: i. m. 379., 448. o.
- 28/b Az akkor 13 309 elemi iskolából 12 789 volt egyházi.
- 29 Cartledge: i. m. 289., 294. o. Magyarország története 1848–1890. 2. köt. 844–845. o. Később, a modernizálódó társadalom igényének és a nyugat-európai – angol, francia, belga, német – gyakorlatnak megfelelően bevezették a magyar államnyelv kötelező oktatását az egyházi iskolákban is (1879). Az Apponyi-féle 1907-es hatékonyabbá tételre való törekvés – kedvezmények biztosításával (fizetésemelés) – felháborodást keltett, elsősorban a brit liberális körökben (R. W. Seton-Watson).
- 30 Gonda–Niederhauser: i. m. 248. o. Azt a tiszteknek is meg kellett tanulni, mint az egyik nagybátyámnak, aki egy lugosi, román többségű ezredben szolgált a „Nagy Háború”-ban.
- 30/a Ezzel lett Ferenc Józsefből, az „Isten kegyelméből uralkodó” autokratából egy alkotmányos monarchia császára-királya (K. und K.).
- 31 Ferenc József kijelentése.
- 32 Gonda–Niederhauser: i. m. 231., 237., 249. o.
- 33 Hamann 2000, 125. o.
- 34 Magyarország története 1848–1890. 2. köt. 799. o.
- 34/a Somogyi: i. m. 236., 242., 244. o.
- 35 Román, szerb, szlovák, orosz és német.
- 36 Báró Eötvös József: A nemzetiségi kérdés. Bp., 1903, 100. o. In: Magyarország története 1848–1890. 2. köt. 807. o.
- 37 Svájcot kivéve a nemzetiségi kérdés sehol sem volt külön törvénnyel rendezve.
- 38 Magyarország története 1848–1890. 2. köt. 807–808., 810., 813–814. o.
- 39 Arday Lajos: Térkép, csata után. Magyarország a brit külpolitikában 1918–1919. General Press, Bp., 2009, 223. o.
- 40 Az idősebb Goluchowski, többszörös galíciai kormányzó, belügyminiszter 1859–60-ban; Potocki 1870–71-ben, Badeni 1895–97-ben miniszterelnök, több sikeres pénzügyminiszter, és az ifjabb Goluchowski, rekordhosszú ideig, 1895–1906 között külügyminiszter, a hatalmi hierarchia csúcán, a császár-király után a birodalom második embere.
- 41 Piotr S. Wandycz: A szabadság ára. Kelet-Közép-Európa története a középkortól máig. Osiris, Bp., 2004, 169–170. o. Hamann 2000, 160–162. o.
- 42 O. Halecki: A History of Poland. Routledge, London, 1983, 259–261. o. Niederhauser Emil: Magyarország és Európa. Lucidus, Bp., 2003, 99. o.
- 42/a Herre: i. m. 341. o.
- 43 Magyarország története 1848–1890. 2. köt. 801–803. o.
- 44 „A csehek kulturális és életszínvonala magasabb, mint a németeké, s egy szinten van Hollandiáéval és a skandináv államokéval” – olvashatták egy tendenciózusan megírt, Londonban 1917-ben megjelent pamfletben. Arday: i. m. 36. o.
- 45 Magyarország története 1848–1890. 2. köt. 782. o. Elgondolkodhatunk azon, ha sikerül véghezvinni az 1871-ben már küszöbön álló trialista átalakítást a csehek hatalomba való bevonásával (Prágában már készültek Ferenc József – budaihoz hasonló – megkoronázására), akkor nincs a nyugati fővárosokban folytatott, a Monarchia szétzúzása irányuló eredményes cseh propaganda, s akkor a legfejlettebb osztrák–magyar–cseh (szlovák) központi mag túlélhetne volna a szegényebb peremterületek leválását nemzeti államukhoz való csatlakozással, sőt még a háborús vereséget is.
- 46 Niederhauser 2003, 96. o. Niederhauser Emil: Nemzet és kisebbség. Lucidus, Bp., 2001, 247. o.
- 46/a Makkai: i. m. 192. o.
- 47 Hamann 2000, 434., 436–437., 459. o.
- 48 Niederhauser 2003, 97. o.
- 49 Hamann 2000, 432–433., 438–439. o.
- 50 Hamann 1988, 207. o.
- 51 Az utóbbi professzora lett Masaryk.
- 52 Wandycz: i. m. 169. o. „Az 1891-es prágai centenáriumi kiállítás is jól mutatta azt a hatalmas anyagi fejlődést, amely az országot a Monarchia vezető tartományává tette mind gazdasági, mind pedig szociális szempontból.” Uott, 175. o.
- 53 Hamann 2000, 441. o.
- 54 „Tomáš G. Masaryk 1913-ban a bécsi parlamentben még azt mondta, Ausztria nem fog szétesni, ezért kell belső szerkezetének javítására törekedni. [...] Eduard Beneš pedig 1908-ban a párizsi Sorbonne-on védte meg disszertációját, amely ugyancsak a Monarchia további fennállásából indult ki, és ezen belül javasolt változtatásokat.” Gonda–Niederhauser: i. m. 279–281. o.

- 54/a, „Norman Stone: Hungary. A Short History. Profile Books, London, 2019, 102. o.
- 55 Niederhauser Emil: Kelet-Európa története. Historia, Bp., 2001, 167., 201. o.
- 56 Wandycz: i. m. 171. o.
„Az oroszok az ukrán nemzeti újjászületést valamifajta lengyel mesterkedésnek tartották” (uo.) míg a lengyelek szerint a ruténokat az osztrákok (Stadion gróf, kormányzó) „találták ki” az 1840-es években.
- 56/a, „... 1914-ben a Magyarországon létező 200 nem-magyar bankból 150 román volt, és ezek – mint pl. a szlovák régióban működő Tátra Bank – aktívan támogatták a helybeli etnikai többség gazdasági, kulturális és politikai tevékenységét.” Cartledge: i. m. 297. o.
- 57 6. kötet 29. o. In Arday: i. m. 99. o.
- 58 „A magyarországi nemzetiségeknek partikularisztikus törekvései nincsenek. Nálunk senki sem beszél Erdély vagy a Felvidék tót-lakta megyéinek (el)szakadásáról, vagy pedig külön állammá való alakulásáról. *A magyarországi nemzetiségek*, dacára a hibás nemzetiségi politikának, az állam egységének és területi integritásának szilárd alapjain állnak. A magyarországi nemzetiségi pártban sem irredenta, sem föderalista áramlat nincsen. Amit mi akarunk, az mindössze a nemmagyar ajkú állampolgárok politikai egyenjogúsítása, jó közigazgatás, jó bíraskodás és népoktatás a nép nyelvén, és szabad politikai, gazdasági és kulturális fejlődésünk biztosítása minden téren. Ez volt a programunk a háború előtt és ez most is.” Mihályi Tivadar, az országgyűlés nemzetiségi elnökének cikke „A Monarchia” II. köt. 12. számában, 1917. június 30. In Arday: i. m. 217. o.
- 59 Wandycz: i. m. 181. o.
- 60 Ifjúsági szervezetük, az Omladina, Újvidéken és Belgrádban fejtette ki tevékenységét.
- 61 Magyarország története 1848–1890. 2. köt. 1377. o.
- 62 Gonda–Niederhauser: i. m. 267. o.
- 63 Niederhauser: Kelet-Európa története. 201. o.
- 64 Uott, 200. o.
- 65 Niederhauser 2003, 95., 100. o.
- 66 Karl von Vogelsang báró, a Keresztényszocialista Párt egyik alapítójának „Bécsi level”-e a berlini Kreuz-Zeitungban. In Hamann 1990, 399., 401. o.
- 67 Mária Valéria, az uralkodópár legkedvesebb gyermeke naplójából idéz Hamann 1990, 421. o.
- 68 „Falk Miksa 1867-ben a német nyelvű liberális lapnak, a Pester Lloydnak lett főszerkesztője, majd hamarosan a képviselőház oszlopos tagja. Mint újságíró, támogatta barátjának Andrásynak a politikáját, és Magyarország egyik legtekintélyesebb embere lett.” Hamann 1988, 245. o.
„A bécsi udvarban nem szívesen látják a liberális zsidó újságíró befolyását, amely nőttön nő, abban a mértékben, ahogy Erzsébet rokonszenve nő Magyarországot iránt. [...] Falk is a kiegyezés
- kürtjébe fű, s a magyar követelések szellemében hat a császárnéra. Egyúttal persze érvényt szerez a maga külön zsidó-liberális irányának is.” Gróf Corti, E. C.: Erzsébet. Révai, Bp., 1935, 147., 141. o.
- 69 Rudolf maga is vonzódott Franciaországhoz, amelyet a sedani vereség (1870) után is gazdag, életképes, hatalmas országnak látott, és egy osztrák–magyar–francia–angol szövetségben látta biztosítottnak a Monarchia jövőjét az egyre nagyobb fenyegetést jelentő Oroszországgal szemben. Ezt írta: „A walesi herceg [a későbbi VII. Edward – AL] baráti érzelmekkel viseltetik irántam. Gyakran találkozunk ... és ő szívesen látogat meg engem Bécsben. Biztosan tudom, ha egyszer Anglia, illetve Ausztria trónján ülünk, Anglia és Ausztria között teljes lesz az egyetértés. Kívánom, hogy beszélgetésünk [Clemenceau-val 1886-ban – AL] a három ország együttműködéséhez és harmonikus megértéséhez vezessen.” Hamann 1990, 202., 214. o.
Ferenc József, aki 1887-ben előre látta az évtizedek múltán kialakuló erőviszonyokat, szintén angol szövetségben reménykedett: „Senki sem kívánhatja a háborút; ha azonban mégis sor kerülne rá, akkor Ausztria-Magyarország előreláthatólag Németországgal, Olaszországgal és talán Angliával is (együtt harcolna), Oroszország ellenben Franciaországgal szövetkezne, de a túlerő még e nélkül is az oroszok oldalán lenne.” Mária Valéria naplójából idéz Corti: i. m. 343. o.
- 70 Paul Lendvai: A nemesség és a zsidóság sajátos összefonódása Magyarországon. Európai Szemle, 2001/1. 116. o.
- 71 Cartledge: i. m. 284–285. o.
„Pénzkölesönzőként, szatócsként, marha és terménykereskedőként kezdtek és kihasználták pénzkeresésre a dzsentrik által bőségesen adódó, de a dzsentrik által elhanyagolt lehetőségeket. Késznek bizonyultak az asszimilációra és a jiddistól a német nyelven keresztül haladva következetesen végigvitték a nyelvi magyarosodás folyamatát. Cionista eszmék alig terjedtek el. Vágyuk, hogy a kialakuló új polgárság soraiba felemelkedhessenek, jogi biztonságukért való hálaérzetük és gazdaságban való széles körű tevékenységi lehetőségük következtében a magyar nemzetállami doktrína meggyőződéses képviselőivé lettek.” J. K. Hoensch: Geschichte Ungarns 1867–1983. Stuttgart, 1984, 40–41. o. Idézi Lendvai: i. m. 115. o.
- 72 Cartledge: i. m. 285. o. Lendvai: i. m. 119. o.
- 73 Uott, 120–122. o.
- 73/a Rudolf trónörökös szerint „... nálunk az izraeliták mindent szétmorzsoló népe hatalmas befolyással bír azért, hogy befolyásolja az újságokat és általuk a közvéleményt.” Herre: i. m. 327. o.

- 74 A Pesten született Herzl Tivadar, a cionizmus kidolgozója és nemzetközi vezéregyénisége felszólította Heltai Jenőt, unokaöccsét, hogy csatlakozzon mozgalmához, aki ezt visszautasította, mondván, hogy ő magyar, mi több, magyar költő. Másik unokaöccse Ferenc, Budapest főpolgármestere volt 1913-tól.
- 75 Lendvai: i. m. 114., 117–119. o. Megjegyzendő, hogy a zsidó vallásúak (ortodoxok és neológok) az ország népességének 5%-át tették ki, ami érdekes módon egybeesett a korábbi nemesség lakosságon belüli arányával.
- 76 „A magyar zsidók hosszú történelmük során sohasem érezték magukat annyira otthon a hazában, sohasem voltak annyira egyek keresztény magyar honfitársaikkal, sohasem érezték magukat a modernizálásra, a haladásra törő nemzeti vállalkozás részeseinek, és sohasem érezték úgy, hogy jelentős kulturális entitás lesznék Európában, mint abban a fél évszázadban, amely emancipációjuk és az első világháború vége között telt el.” Raphael Patait idézi Cartledge: i. m. 285–287. o.
- 76/a Stone: i. m. 65., 63. o.
- 77 Uott, 308. o.
- 78 Pók: i. m. 89. o.
- 79 „Az európai olvasók jól ismerték Molnár Ferenc ... és Jókai Mór munkáit, aki hasonló hatással volt a magyar olvasóközönségre, mint Csehországban Jirásek, sőt mint Sienkiewicz a lengyelekre.” Wandycz: i. m. 174. o.
- 80 Gonda–Niederhauser: i. m. 270. o.
- 81 H. Hanak: Great Britain and Austria-Hungary during the First World War. London, 1962, 10. o.
- 82 Fejtő Ferenc: Rekvium egy hajdanvolt birodalomért. Ausztria-Magyarország szétrombolása. Minerva – Atlantisz – Medvetánc, Bp., 1990, 18–19. o.
- 82/a Ezt bizonyítja, hogy „Ferenc József (ugyan) nehezen, de megtalálta a dualizmus új támaszát, a forradalmi frazeológiát használó, de a dinasztiahoz mégis lojális szociáldemokrata, valamint az ugyancsak ellentmondásos keresztényszocialista pártban.” Makkai: i. m. 193. o.
- 83 Pók: i. m. 88–89. o.
- 84 Glatz tanulmányából: Világosság, 1989/5. idéz Pók: i. m. 89. o.
- 85 Niederhauser 2003, 100. o.
- 86 Pók: i. m. 89. o.
- 87 Herre: i. m. 464. o.
- 88 Stone: i. m. 103. o.